

Napút-füzetek

2019 134.

Földesdy Gabriella

Író és színház

Ambrus Zoltán (1861–1932) pályaképe

[Kimondom a nevét egy társaságban, ismerősök között, zavarba jönnek tőle, mintha gondolkodnának, ki is az az Ambrus Zoltán? Regényeket írt, sok-sok novellát, színikritikákat? De hát a gimiben sem tanultak róla, hogy lehet az? Mellékesként megjegyzem, hogy a Nemzeti Színház igazgatója is volt teljes öt éven át, na, ez kiüti a biztosítékot: tényleg? Tényleg, pont akkor, amikor zajlott az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság, a román megszállás, Horthy bevonulása, kormányzóvá való beiktatása, az ún. ellenforradalmi korszak eleje, királypuccs, végül a Bethlen-kormány magalakulása. Jó – mondják –, és túlélte? Igen, de leváltották, és azután már csak hanyatlott, ráment az egészsége, stb. Igen, róla van szó, úgy ítélem meg, érdemes róla ennél többet is tudni.]

Partiumi származású vasutas tisztviselő apját (Ambrus József) előbb Debrecenbe, majd Budapestre helyezik. Mire leérettségizik, apja meghal, ő pedig a jogi egyetemre iratkozik be, s a Magyar Földhitelintézetben dolgozik mindaddig, amíg a hírlap- és novellaírást képes munkája mellett végezni.

Már tizenennyolc évesen elkezdi színikritikákat írni, a kritikák előbb a *Fővárosi Lapok*-ban, majd az *Egyetértés*-ben jelentek meg, aztán a *Nemzet* tudósítójaként Párizsba utazik 1885-ben. Közel fél évet tölt a francia fővárosban, a Sorbonne előadásait hallgatja, francia nyelvtudását tökéletesíti, ez az időszak képezi alapját a későbbi fordításoknak, a francia irodalom iránti elkötelezettségének. A franciakat figyeli és szereti legjobban haláláig, róluk ír legtöbbet. Jutalmul nem sokkal halála előtt meg is kapja tőlük a Francia Becsületrendet (1928).

De ne szaladjunk ennyire előre! Számos folyóiratnak dolgozik egyszerre (Ország-Világ, Pesti Napló, A Hét, Magyar Hírlap, Új Idők), 1886-tól novellákkal is jelentkezik e lapok hasábjain. 1887-ben megnősül, kislánya születik, ám felesége meghal három héttel a szülés után.

1891 szeptemberétől folytatásokban jelenik meg első regénye, a *Midas király* a Pesti Hírlapban. A Petőfi Társaság tagjává választja, majd 1892 januárjától meghívják a Nemzeti Színház drámaíró bizottságába, ezt a tisztséget egészen 1914 őszéig tölti be. Közben ontja a novellákat, kisregényeket ír (A *gyanú*, *Őszi napsugár*, *Giroflé és Girofla*), négy novelláskötete jelenik meg a századfordulón (*Hajótöröttek*, *Pókháló kisasszony*, *Árnyalakok*, *Kevélyek és lealázottak*). 1897-ben megválnak fizetett állásától a Földhitelintézetben, utána már csak irodalmi tevékenységéből származó jövedelmére van utalva. Másodszor is megnősül, e házasságból nem születik gyermeke.

1902 decemberétől jelenik meg folytatásokban a *Solus eris* c. regénye A *Hét*-ben. Lefordítja Flaubert *Bovaryné* című regényét, amely a Klasszikus Regénytárban jelenik meg. 1906-ban elindul életműsorozata a Révai Kiadónál, közben több lapnak is dolgozik főmunkatársként vagy rovatvezetőként (Újság, Szerda, Új Szemle, Magyar Nemzet, Nyugat, Magyar Figyelő), három új kötete jelenik meg (*Ámor és a halálfej*, *Téli sport*, *Kegyelemkenyér*), 1911-ben pedig az MTA levelező tagjává választja.

1913-tól Az *Est* című napilap munkatársa lesz, 1914-ben színikritikáiból két kötete is megjelenik (*Színházi esték*, *Régi és új színművek*), ugyanez évben A *tóparti gyilkosság* című kisregénye a Vasárnapi Újságban, A *kém* pedig a Nyugatban jelenik meg.

1917-ben két fontos esemény történik Ambrus Zoltán életében. A *gyanú* című kisregényéből filmet készít az Uher filmgyár (Fenyvessy Emil és Szentgyörgyi Márta főszereplésével); a filmet Budapesten a Mozgóképek Otthon vetíti két héten át. A másik, hogy ez év április 2-től megbízást kap a Nemzeti Színház igazgatására. Megbízatását július 1-jével kezdi meg, és egyelőre nem határozott időre szól a kinevezés. De milyen irodalmi pályát futott be ezt megelőzőleg Ambrus, és hogyan került végül a színiigazgatói posztra?

Ambrus Zoltán irodalmi munkássága (regények, novellák, tárcák, tanulmányok)

Több száz novella, egy vaskos és néhány kisregény, évtizedeken át írt színikritikák és rövidebb-hosszabb tanulmányok sorakoznak neve mellett, ezekből két regénycím vált maradandóvá azok körében, akik egyáltalán olvasnak, illetve számon tartják klasszikus irodalmunkat. Mindkét regény a századforduló kedvelt témáját feszegeti, a művész sorsát az őt körülvevő ellenséges környezetben. Elődei e témában Zola, a magyarok közül Justh Zsigmond és Bródy Sándor. A *Midas király* című regény egyben Ambrus első regénye, főhőse Bíró Jenő festőművész, aki megjárja a poklokat és a vágzott mennyországot is, mégsem boldog, önkezével vet véget sikeres életének. Az önmagát kereső művész mindig érdeklődésre talált az irodalmi közéletben és a közönség körében egyaránt. Ambrus műve pesszimista végkicsengésű: főhősének nem engedi meg a lelki ismerete, hogy boldogságát élvezze. A regény mind formailag, mind mondanivalóját tekintve rendhagyó. Keverednek benne a kor stílusirányai, felbukkan Jókai romantikája, Zola és Bródy naturalizmusa, de ott van a századvégen induló, majd uralkodóvá váló lélekrajz, az impresszionista pillanatkép is. Mindez két, egymástól jól elkülönülő részben elosztva, váltakozva. Az első rész a magában állandóan kétkedő, soha meg nem alkuvó festőművész és a szegénységében is büszke, művész érzékenységgel bíró Bella gyönyörű, már-már éteri szerelme a maga idealizmusával, a világból való elvágódásával. Megszületik a várva várt gyermek, de az asszony hamarosan meghal tüdőbajban. Így ér véget az első rész lineárisan elbeszélt története. A második rész Galánthay Masa bárónőnek gyermekkori nevelőnőjéhez írt leveleivel kezdődik, melyekben beszámol a festővel való kapcsolatáról. Bár számos udvarlója van, végül beleszeret Bíróba, és férjül veszi. Masa leveleit megszakítja a festő időnkénti beszámolója, naplója és kétszer a Sátánnal való „képzelt” alkudozása. Bíró nem tudja kiheverni elvesztett felesége hiányát, képtelen más nőt szeretni, bár egy ideig elfogadja Masa szerelmét, és a mérhetetlen gazdagságot is, ami ráhull – mint a frígiai Midas királyra –, de amikor lelepleződik Masa előtt, nem bírja tovább a terhet cipelni. A regény lebilincselően alkalmazza az ellentéteket, ügyesen mozgatja a mellékalakokat, hangulatos francia tájfestő és a városi, kaszinói, társasági jelenetek hű ábrázolója, a történetből mégsem kerekedik társadalmi nagyregény. Érdeklődést keltett szinte minden társadalmi és olvasói rétegben, ami azonban gyorsan alábbhagyott. Ennek volt objektív oka is: rövid folytatásokban közölte a Magyar Hírlap című napilap 1891/92-ben, de kötetben egészen 1906-ig nem adták ki. Ekkor viszont már nem tudta lázba hozni az olvasókat, a századelő regénydömpingje más műveknek hozott népszerűséget. A tizenöt éves szünet után Ambrus műve már nem számított revelációnak.

Ambrus másik művészregénye a *Solus eris* [Egyedül leszel], amely 1901/1902-ben szintén folytatásokban jelent meg A Hét című folyóiratban. Nagyregénynek indult, kisregény lett belőle, mert az író Kiss József főszerkesztő kíméletlen sürgetése miatt nem tudta szélesebben kibontakoztatni a cselekményt. Az elején sokszereplős műnek érezzük, majd a történet leszűkül a két főszereplő szerelmére. A regény a feudális Magyarországon játszódik,

a jablonkai kastélyban, amelynek korlátlan ura báró Szepessy Kristóf. Vele kerül ellentétbe Asztalos Gyula festőművész, aki a báró elhalt menyéről készít portrét, miközben beleszeret a báró unokájába, Katába. A családját megnyomorító oligarcha beleegyezne a házasságba, ha Asztalos végleg abbahagyná a festést, és hivatalt vállalna. A tét a művészi lét feladása vagy megtartása, az író kiáll a művész – és saját írói – szabadsága mellett, lemond szerelméről. Ambrus ismét hangsúlyozza, hogy nincs megalkuvás, az igazi művész nem adja el magát sem a politikának, sem a pénznek, hatalomnak. A regény kisebb feltűnést keltett, kevesebb olvasót vonzott, mint a *Midas király*, ennek oka lehet a latin nyelvű cím is, hiszen csak azok értik, akik gimnáziumot végeztek. (Általában is jellemző Ambrus szépírói témaválasztásaira, címadására, hogy kifejezetten intellektuális témákkal foglalkozik, vagyis feltételezi, hogy olvasója felkészült mitológiából, irodalomtörténetből, filozófiából. Közönségének iskolázott olvasókból kell állnia, mert mások nem értik írásait, illetve már a cím elrettenti őket. Mára mindez fokozottan érvényes, hiába nőtt az iskolázottak aránya, a latin nyelv, mitológia, filozófia nem vagy alig része a tananyagnak, így már Midas királyról sem tudják sokan, hogy kicsoda. Ráadásul jócskán viszszaeszkorult a szépirodalom olvasása (net, okostelefon), mind a klasszikus, mind a kortárs műveké.)

A főművek mellett négy jól sikerült kisregényt írt. Közülük legnépszerűbbnek tartják a *Giroflé és Girofla* címűt, amely egy bájos történet két fiatal operett színésznő testvérpárról (egyikük szerelmes a helyi földesúrhoz). A kisregény a magyar vidéki színházak belső életébe ad betekintést, megismerjük a reper-toárt, a belső intrikákat, a szereposztási anomáliákat és az operettek hangulatát. A műfaj a századfordulón nem volt olyan lejáratos, és nem számított másodosztályúnak, mint manapság. A vígopera nivóján állt, Ambrus maga is szerette, szívesen hallgatta dallamait. Második felesége operett énekesnőként kezdte, később átváltott az operai műfajra. A kisregény egyébként az író második feleségével való megismerkedését örökíti meg évődő, kicsit csipkelődő, ironikus formában. (A regény címe a francia zeneszerző, Alexandre Lecocq operettjének címét vette kölcsön.)

A kétkedés, az örök bizonytalanság a témája A *gyanú* című kisregényének. 1892-ben folytatásokban jelent meg a Magyar Hírlapban. A lebilincselő olvasmány akár kriminek is felfogható, de túl is lép a detektívtörténeten. Míg egy krimiben a végén teljes bizonyossággal megtudjuk, ki a gyilkos, itt nem kapunk százszázalékos választ arra, ki ölte meg az öreg borkereskedőt. A kriminalisztikai kérdés egyértelműen lélektanivá válik, amikor a regény főhőse, Szombathy Károly védőügyvéd meginog addigi meggyőződésében. Az ügyvéd mentette fel a borkereskedőt gondozó Irént a vád alól, sőt feleségül vette, gyerekei születtek tőle, boldogan éltek már. A csapás akkor jött, amikor a gyilkosságért elítélt öregasszony halálos ágyán, a börtönben, vallomást tesz: nem ő volt a gyilkos, hanem Irén. Az ügyvéd eszével nem hisz a haldoklónak, aki feltehetően bosszúból cselekszik, de megnyugodni mégsem tud, inkább öngyilkos lesz. A lélektanilag bravúros történetből nem véletlenül készült mozifilm 1917-ben.

Az 1895-ös keletkezésű *Szeptember* című kisregénye A *Hét* hasábjain jelent meg folytatásokban (később *Őszi napsugár* címen vált ismertté). A mű témája a lemondás. Hódy Balázst egész életében elkerüli a szerelem. Első választottja

többgyermekes asszony, észre sem veszi a férfit. A második szerelme a fiatal Ella, Hódy főbérőjének lánya. Fodorné, Ella anyja mindenképp hozzá akarja adni lányát Hódyhoz, mert jó partinak tartja. A házasságkötés előtt nem sokkal kiderül, hogy Ella egy fiatal férfit szeret, nem a meglett férfit, Hódy ezért visszalép a frigytől, nem zavarja meg a fiatalok szerelmét. Még akkor sem, ha valószínűsíthető, hogy a szebb jövőt álmódó fiú nem fogja feleségül venni a hozomány nélküli lányt. Nincs tragédia, nincs küzdelem, csendes beletörődés az élet rendjének nevezett magányos öregségbe. A regény alaptónusa mégsem sötét, mert Ambrus számos humoros epizódot sző bele a történetbe, házbeli szomszédait örökíti meg, önéletrajzi elemekkel gazdagítja a kisregényt.

1914-ben a *Vasárnapi Újság*ban jelenik meg *A tóparti gyilkosság* című kisregénye. Kamaszkori élményei adják a történet alapját. Gombos Pista és Lóránt Agenor debreceni kollégiumi élményei, titkos barátság, színészkedés, verekedések, vallási ellentétek szövik át a regényt, amelyhez hasonló született több is a korban. Musil *Törless iskolaévei*, Szerb Antal *Utas és holdvilág*, Csáth Géza kamasztörténetei, sőt távolról Molnár *A Pál utcai fiúk*, Karinthy *Tanár úr kérem*-je is visszaköszön. Ambrus nem fiúbarátságról, és nem az iskolai közösségről ír regényt, hanem az összerosott álmom és emlékezés viszonyát vizsgálja, élet és halál mezsgyéjén táncol, az ösztönösség és a tudatosság közti különbséget feszegeti. A két gyerekkori barát útjai elválnak, felnőttként találkoznak, amikor a józan, orvosprofesszorral lett Gombos Pista meg akarja menteni a tüdőbeteg gyerekkori barátjának, a színész Agenornak az életét, ám a férfi meghal a kezei közt.

Messzire visznek Ambrus novellái bennünket. A kétszáz körüli novellatermésből néhány igazán kiemelkedőt említenék, illusztrálandó az író magas szintű intellektualitását. Stílusukat tekintve lehetetlen beszkatulyázni történeteiket, mert hol egy realista társadalombírálattal találkozunk, hol álomszerű motívumokkal, máskor ismert világirodalmi figurákat hoz elénk hétköznapi köntösben. De majd mindre jellemző a sajátos „ambrusi” fricska, a novella csúcspontján mindig történik valami, ami visszájára fordítja az eddigi eseményeket, vagy rájövünk, nem kell komolyan venni a főhőst. Sokszor találkozunk történeteiben a sors fintorával, amikor a főhős nem a megérdemelt jutalmat vagy büntetést kapja, hanem a vak véletlen ad sorsának igazságtalan – netán nevetséges – végkifejletet.

Ismert hősök, világirodalmi alakok történetét újrírja, de szó sincs másolásról vagy plágiumról, az ismert történet vagy alak megjelenítése pusztán kiindulópont Ambrusnál. Megragadja az alakot, hogy új környezetbe helyezze, vagy más fényben világítsa meg. Így találkozunk a kaméliás hölgygel, amint haldoklik, miközben egy látogatójával beszélget hűtlen szeretője nemrég kötött házasságáról, a két após veszekedéséről (*Gautier Margit halála*). Gastone, a beszélgetőtárs lett Margit halálának tanúja, az ő pénzéből temették el, pedig pusztán véletlen volt látogatása a beteg Margitnál. A csehországi kastélyba visszavonult Casanováról szóló mese még megdöbbenőbb (*Casanova*). A már könyvtárosként élő főhős képzelte látogatója Doktor Faustus tanítványának vallja magát, és a nagy nőhódító érdemeit méltatja. Az öreg, megkeseredett Casanova csalódást okoz látogatójának, hiszen immár a legnagyobb bölcseségnek a lemondást tartja. Óvakodik a szerelmi kapcsolattól, ami inkább nyűg,

mint élvezet. A legtöbb vitát a Jónás prófétáról írt novellája váltotta ki (*Ninive pusztulása*), amelyben Jónást elcsábítja a város híres kurtizánja, Lilith. Jónás élvezi a kéjhölgy társaságát, majd megszökik, és amikor a város elpusztul, nem azt siratja, hanem csodás szeretőjét. Ambrus a perfid történet csattanója miatt képes volt megváltoztatni az eredeti történetet. Többen is plágiummal vádolták az író, miszerint a témát ellopta Anatole France-tól, illetve Renan-tól. France *Thais* című regénye a szerzetes és a kurtizán kapcsolatáról szólva valóban hasonló témát pendít meg (műve másképp ironikus, mint Ambrusé, értelmetlennek tartja az aszkézist, bírálja a szenteskedő magatartást), Renan pedig a bibliai Jónás történetet tartja eleve karikatursztikusnak. Ambrus csak jóval később reagál a vádakra, és éppen Anatole France *A plágium apológiája* című tanulmányára hivatkozik, mivel France-t is megvádolták a franciák, hogy témáját számos korábbi szerzőtől kölcsönözte. Két Grimm-mese is ihletője volt Ambrusnak. A *Hamupipőke* az ő átírásában külvárosi lányregénnyé válik, amelyben a herceg szemszögéből nézzük az eseményeket. A mostohatestvérek végül Hamupipőke tanácsát kérik, hogyan kell herceget fogni férjül. Merészebb mondandóval szolgál a *Jancsi és Juliska* modernizálása. Főhőse a kilencéves, halálos beteg Hugó gyerekszínész, aki már nem játszhatja el a mese fiúszerpét, de színpadi partnere, Szerafin még beavatja a szerelem rejtelseibe, mielőtt a fiú meghal a szanatóriumban. Gambetta kis bosszújáról szól az *Akhilles* című novella. Elnökké választásakor megakadályozza, hogy régi ellenfele, De la Tour Landry a hadsereg parancsnoka legyen. Megrázó átérzéssel ír a 18. századi kém, Moncontour lovag bebörtönzésének körülményeiről (*Hat év*). A börtön-évek alatt születik meg a lovag kisfia, felesége részletesen tájékoztatja a gyerek fejlődéséről, mire kiszabadul, a kisfiú meghal. Hosszabb novellában számol be a porosz-francia háború során történt súlyos túlkapásról (*A kém*). A franciák kivégeztek egy idős nőt, mert útba igazított egy német osztagot. Az asszony korábban szinte családtagnak számított a német tiszt otthonában. Lebilincselő módon kapcsolódunk be Daniel Defoe életébe, akinek előszobáznia kell a kiadónál, hogy jelentesse meg legújabb regényét, mert szüksége van a pénzre, hogy eltarthassa gyermekeit. (*A fületlen ember*). A kiadót végül a kincstartó kényszeríti a *Robinson* kiadására, ő is csak azért, mert Defoe felesége nála járt a gyerekekkel, alamizsnáért könyörögve. A kiadó tíz fontért vette meg a regényt örök időkre. Különös megvilágításban látjuk a jakobinus összeesküvőt (*Martinovics*). A kivégzése előtti éjszakán látomásában megjelenik Cagliostro gróf, aki előtt mentegetőzik, amiért elárulta társait – száz év múlva alakja a szabadság szimbólumává válik.

Saját korának lefestésével is nagyszerű novellákat alkot. Legjobbak a lélektani bravúrral megírt művek, melyek problematikáját az élő valóság szolgáltatja: a városi kishivatalnokok fura figuráit látjuk, máskor a pénzvilág guruirol olvasunk, vagy lecsúszott művészek, bohémek, lump arisztokraták világába kalauzol bennünket az író.

Tragikus kimenetelű a *Gyűlölet* című novella. A szép Nelli öngyilkos lesz, mert vőlegénye kilenc év után elhagyja egy másik lányért. Valójában az elbeszélő kisfiú érzi magát felelősnek haláláért, gyűlölte Nellit, mert apja korábban vallomást tett a lánynak: ha még egyszer nősülhetne, őt venné feleségül. Szép példázattá lesz a kiöregedett cirkuszi oroszlán története (*Bob, az oroszlán*).

Reginárd halálra ítélte Bobot, mert már nem veszi hasznát, és idomárja is továbbállt, ezért inkább kiéhezteti az állatot. A fűtéstől, ételtől megfosztott állat előbb fellázad, de hamar belátja, nincs menekvés. Csendesen agonizál, miközben a púpos Reginárd önelégülten figyeli a szenvedő állatot. Vértagyasztóan zárul a trapézon lengő artista mutatványa (*A kötél táncos*). A magasban lengő tornász meglátja azt az uzsorást, aki kilakoltatta, aki miatt felesége, gyermeke meghalt. Most a halálugrás végén rázuhan gyűlölt ellenségére, amibe mindketten belehalnak. A tékozló fiú nem kap szerencsésebb és jómódú bátyjától lehetőséget, hogy tisztességét visszanyerje (*Tücsök és hangya*). A szegény rokon státusát szánja neki testvére, az önérzetes öcs ezt nem fogadja el, eltűnik, és öngyilkos lesz. Egy diktátor elleni összeesküvés tagjainak nevét vélik felfedezni egy ellenzéki hölgy elkobzott listáján (*Egy kis tévedés*). A felsoroltakat kivégzik, köztük egy hatgyerekes férfit is, aki teljesen ártatlan, sosem politizált. A kivégzett férfi barátja utánajár a dolognak, s kiderül, hogy a hölgy szeretőinek neve szerepelt a listán.

Kegyetlen életsorsokról olvashatunk néhány novellában, ezek nem tragikus végűek, ám csalódással, meghasonlással teliek. Negyvenéves érettségi találkozóról szól *A szegény Király Feri* című novella. A tizenkét egykori iskolatárs főként a fiatalon elhunyt Király Feriről beszél, milyen kár, hogy nem lehet velük. A jelenlévők mindegyike szerencsétlen, sorsvert ember, aki titkolja kudarcát, családi fájdalmait, s nem létező sikereivel dicsekszik. Legjobban mégiscsak Király Feri járt – summázhatjuk a történetet. *A Vér és arany* híres francia prózaírója már-már azt hiszi, öregségére befutott, ismert és elismert személy lett, könyveit piros és aranszínű dedikációval cífrazza. Akkor szembesül a valósággal, amikor egyik csodálója a verseit dicséri. Huber úrról húsz év elteltével derült ki, hogy ártatlan, a pénzeslevél elkallódott, nem ő lopta el (*Az elégtétel*). Azt várja, hogy élete megváltozik most, hogy az igazságra fény derült, de mindhiába. Hosszú idő telt el, már senki sem emlékszik az eredeti esetre, így a rehabilitálás sem segíti. Csak a régi bélyeg él az emberekben. A kapitány némi szexuális szolgáltatás ellenében szabadon engedné a tolvaj asszonyt (*Eleőd kapitány kalandja*), de az asszony inkább a fogházat választja. A kapitány férfiúi önérzetét sérti az asszony elutasítása, ezért kevesli büntetését. Brunner Hilda előrelátó, hasznot akar húzni abból, hogy Szíriusszal, a költővel írat szerelmes verseket magának (*Bogáncsvirág*). A lány csellel szerzi meg Szíriusz szerelmét és verseit. A költő halála után busás hasznot húz a jogdíjakból, férjhez megy, családi házat építenek, vőlegénye Hilda csalását klasszikus idős költő – fiatal múzsa kapcsolatnak hiszi. Tenbrinck nagy nyilvánosság előtt föbe lövi magát, hogy a bevételt kislányára hagyhassa (*A Tenbrinck eset*). Az impresszárió Fairfax viszont arról panaszkodik, hogy alig maradt haszna, hisz elvitte a kislány öröksége, a költségek, a protokoll. A sajtó hiába zsarolja Fairfaxot, csak száz dollárt ad nekik, hogy befogják a szájukat. Leona azt kéri visszakapott szeretőjétől, Asztoltftól, hogy abban a lakásban találkozzanak, ahol az azóta meghalt feleségével éltek (*Szentségtörés*). Amikor a lakásban csókolóznak, a tükrorüvege megreped, és a földre zuhan. A csendőrházban tarokkoznak, a pap is jelen van (*Világos éjszaka*). Kitör a vihar, és nincs kocsi, amivel a csendőr hazavihetné feleségét, aki most kezdett vajúdni. Elhozzatják a bábát, aki lefolytatja a szülést, a pap azon medítál, minek kell a szegény embernek gyerek, mikor

amúgy is nehéz az élete. A novella, amely a papot teszi meg a novella negatív hőisévé, egészen a végéig csak sejteti, hogy valami készül, valami feszültséget gerjeszt. Mese formában mondja el a szerző, hogyan maradnak pártában azok a lányok, akik szülői tanácsra előkelő rangjuk szerint akarnak férjet választani (*Az ispilanti lányok*). A póruł járt lányok feje felett összeomlott a vár, köddé vált, ők pedig – a meséhez híven – szellemekké változnak.

Néhány esetben kifejezetten humoros befejezést ad a novellának. Bálvándy Viktor gazdag nőt akar feleségül venni, de akiknek udvarol, kikoszarazzák beteges lóimádata miatt (*Melancholic*). Minden vagyona rámegy a lovára, és a kártyaadósságra, végül azt a nőt kénytelen elvenni, akit sohasem akart. A furfangos beteg hazugsággal nyeri meg az ápoló apáca rokonszenvét (*Ábránd*). A hiszékeny nővér egy kihallgatott beszélgetésből tudja meg, hogy átvették. Egy német fiatalember mátkasága idején időtöltésből lett szeretője a könyvtár-igazgató feleségének (*A könyvtárosné*). A viszony éveig tartott, a német közben megszerette a könyveket, de időközben menyasszonyát épp az ő legjobb barátja vette feleségül. Főhősünk csak azt sajnálja, hogy nem lettek saját gyerekei, míg barátjának kettő is született. A százéves aggastyánt faggatják, vajon a mértékletesség lehet-e a hosszú élet titka. (*Hosszú élet*) Az öreg sosem volt mértékletes semmiben, viszont napi 14 órát aludt, szerinte a sok alvás a hosszú élet titka. Ezt hallva a fiatal riporter a tengerbe veti magát.

A sok esetben szórakoztató, máskor könnycsalogató novellák mellett tollrajz-sorozatban jelenik meg a *Berzsenyi báró és családja* (1902), valamint a *Berzsenyi dinasztia* (1927) című gúnyrajza a Pesti Naplóban. A család neve magyarosított (Beer-ről), és minden sznobság, számítás és unintelligencia jellemző rájuk, ami nevetségessé teszi őket, a történelmi név felvétele különösen is, mert a költőről semmit sem tudnak. Szórják a pénzt, dicsekszenek, és bántóan műveletlenek.

Kiemelkedő fontosságú a külföldi írókról 1913-ban megjelent tanulmánykötete (*Vezető elmék*). Főként 19. századi francia írókat vesz górcső alá, róluk szóló elemzése, megállapításai korszakalkotóak, csak ezen információk birtokában képes a mai olvasó megérteni a vizsgált írók műveit, szellemiségét. Renant újkori Demokritosznak nevezi. Jézus-életrajzában ott van ő maga is. Zolát faltörő kosként hozza elénk. Író, aki túlélte a saját maga által létrehozott naturalizmust. Regényei ma kizárólag szépirodalmi műként olvashatók, mint elmélet semmi sem maradt belőlük. Lélegzetelállító a Flaubert-ről írt tanulmánya, ebben karnyújtásnyi közelségbe hozza az olvasóhoz a magányos író. Meglepő lehet számunkra, hogy Flaubert a demokrácia helyett az arisztokrácia törvényes uralmának a híve volt. Anyagot gyűjtött az emberi balgaság történetéhez, de mivel túl alapos volt mindenben, sosem tudta befejezni művét. Hasonló kvalitásokkal bír a Dickensről, Balzacról, Daudet-ről, a két Dumas-ról, és a Goncourt-fivélekről írt elemzése is.

Ambrus, a színikritikus

Már középiskolás korában elköteleződött a színházzal, aminek a színikritika volt fő megnyilvánulási módja. Ambrus eleven tanúja volt előbb a Nemzeti Színház összes bemutatójának, 1879-től kezdődően, majd ugyanígy követi a Vígszínház, a Magyar Színház műsorát is. Az ő kritikái elemzések, tanulmányok a szerzőről, a darabról, amelynek cselekményén mindig a logikát kéri számon, a hihetőséget, a valóságot. Kritikái nem az adott színház aznapi előadásának pillanatnyi benyomását képezik le. Az aznapi előadásról írt kritika terén Ady volt az úttörő, majd a későbbiekben Kosztolányi ír kifejezetten impresszionista kritikákat, vagyis arról számol be, hogy milyen hatást tett rá az előadás. Ambrus legtöbbször az íróval vitatkozik, szinte kijavítja a színdarab hibáit. Ezért furcsálljuk mai gondolkodásunkkal az általa írt beszámolókat, amelyekből nem tudjuk meg, hogy ki rendezte a szóban forgó darabot, se a díszlet- és jelmeztervező személyéről, munkájáról nem olvashatunk. De még a színészek nevével is mos-tóhán bánik, néha egyáltalán nem írja ki a nevüket, máskor csak a főszereplő(k) nevét említi, legtöbbször dicsérőleg.

A cselekményt hosszasan meséli el, szinte beleéli magát a néző érzéseibe, a látottak alapján keletkező gondolataiba. Elemzései művelt közönséget feltételeznek, illetve céljuk a nézők nevelése, oktatása. Oktat, felvilágosít, a nézőt arra készíti, ő is gondolja át a látottakat, és ítéljen a történetekről. Érdemes kiragadni a kritikák közül azt, amelyet Csiky Gergely *Nagymama* című vígjátékáról írt 1891. március 8-án. A kritika *A Hét* lapjain látott napvilágot. Az Ambrus kritikáit egy kötetbe válogató könyvben ez a kritika hét A/5-ös oldalt tesz ki, ebből az első két oldal Csiky eddigi színdarabjait mutatja be, minősíti, magyarázza gyengeségeit, erősségeit. Summázatként megállapítja, hogy a most bemutatott vígjáték mind közt a legkiválóbb. A következő négy és fél oldalon a tartalmat ismerteti elképesztő részletességgel, megjegyzést téve a szerinte felesleges jelenetekre, közölt és elhallgatott információkra (a grófné régebben is magához vehette volna unokáját, de akkor nem lenne a hatásos jelenet az I. felvonásban, unoka és nagymama egymásra találása. Ugyancsak megjegyzi, hogy Örkényi bárónak a grófné iránti ellenszenvére csak azért van szükség, hogy végül egy hatásos jelenetben a címszereplő meghódíthassa az öregurat). Az utolsó fél oldalon dicséri a szereplőket, mindenkit megemlít, mindenki jó volt, de elfelejti említeni, hogy Csiky a darabot Prielle Kornélia számára, jutalomjátékként írta, ötvenéves színészi pályafutása alkalmából. Ambrus írásából mindent megtudunk a vígjátékról, akit csak a cselekmény érdekel, szinte felesleges is megnéznie, már csak a színészek játéka motiválhatja azokat, akik jegyet váltanak a Nemzetibe. Hasonló a helyzet Csiky *Az atyafiak* című színművének kritikájával, azzal a különbséggel, hogy rövidebb (3 és fél oldal), és az elején jelzi, hogy Csiky néhány napja halt meg, vagyis ez egy posztumusz bemutató, ennek megfelelően az első oldal nagyjából nekrológnak tekinthető, így lerövidül a tartalmi ismertető, ám így is mindent megtudunk a fejleményekről.

Herczeg Ferenc a másik magyar színműíró, akinek szívesen taglalja új színdarabjait. Ő ismerteti az író első vígjátékának (*A dolovai nábob lánya*) osztatlan sikerét, és ujjong felette. Annak ellenére, hogy a darab tartalmi ismertetése kapcsán bizony ironikusan mondja ki Tarján Gida udvarlásáról, hogy becsületes

a szándéka Vilmát illetően, de számítás is van benne. Vetélytársa (Merlin báró) jelentéktelen, a nagynéni pedig kegyes, mert kifizeti Tarján kaucióját. Ambrus beszámol a bemutató ovációjáról, amin a szerzőt négyszer hívták függőny elé, és azt is megemlíti, hogy Tarján alakítója, Náday indiszponált állapotban játszott. (Vajon milyen lehetett kevésbé indiszponáltan, ha még így is óriási volt a siker?) (Magyar Hírlap, 1893. márc. 11.) A Vígsházban bemutatott *Ocskay brigadéros*ról két kritikát is ír a Pesti Hírlapban (1901.febr. 9. és 13.). Az elsőben méltatja a téma merészségét, azt, hogy Ocskayban miként nyilvánul meg a magyar virtus. Milyenek voltak a kurucok, és hogyan lett a cseppet sem hazafiatlan Ocskay áruló. A második írásban egy olvasói levélre válaszol, a levélíró kifogásolta Rákóczi személyének állítólagos rossz színben való feltüntetését. Ambrus megvédi Herczeget: nem Rákóczit, hanem álnok környezetét marasztalta el. Miattuk nem tudta Ocskay tisztázni magát a fejedelem előtt.

Meglepően rövid Herczegnek a *Kék róka* című vígjátékáról írt kritikája *Az Est*-ben (1917. jan. 14.). Írását egy Labiche-vígjáték csattanójával kezdi, ami a Herczeg-darab paródiája is lehetne. Abban különbözik a többi Ambrus-kritikától, hogy nem a tartalmat ismerteti részletesen, inkább a női lélek rejtelmeiről elmélkedik. Végig csupa elismerő jelző: hatáskeltés helyett életbölcsség.

Méla szomorúság hatja át Heltai *Tündérlaki lányok*ról írt kritikáját (*Az Est* 1914. febr.15.). A majd három és fél oldal Boriska önfeláldozásáról szól, hűgait boldoggá teszi, ő maga boldogtalan marad. Ambrus külföldi sikert jósol a darabnak. Szép Ernőnek a Renaissance Színházban bemutatott (*Lila ákác*) édesbús történetét költőisége miatt tartja nagyszerűnek (*Pesti Napló* 1923. október 31.)

A külföldi darabokról írt kritikáiban még több az ún. ismeretterjesztés. Az eddigi megszokott részletes tartalomismertetés még hosszabbá válik. Egyre inkább előfordul, hogy részletesen ismerteti a szereposztást, vagy kiemel és dicsér valakit (Náday Ferenc. *Sardou: Agglegények*), vagy elmarasztalja a színházat a rossz szereposztás miatt (Lánczy Ilka Hettyei Aranka helyett. *Dumas Fils: A tékozló apa*). Figyelemreméltó, ahogy Capek *R.U.R.* című utópisztikus kollektív drámáját bemutatja kritikájában. A robotember témája megkívánja a magyarázó tartalomismertetést, jól ötvözi a színpadi eseményeket a színészek játékaival. Ambrus jól ráérez arra, hogy Capek itt színházi ügyességét fitogtatja, fontosabb a szenzáció, mint a szomorú jövőkép (*Pesti Napló* 1924. február 17.) Géraldy *Ezüstlakodalom*-ját túl hosszán és túl magasra értékeli, feltehetően a párizsi kirobbanó siker igazolja szemében a mű kvalitásait, szerzőjét igazi drámaírónak véli. Az írás előnyére válik, hogy a színészi alakításokról a szokásosnál többet ír, méltatva az összes szereplőt (*Pesti Napló* 1925. jan. 25.) Furcsának tekinthető a Csehov *Sirályáról* írt kritika. A darabot a Nemzeti Kamaraszínháza mutatta be Hevesi igazgatása alatt. (Ambrus malíciával jegyzi meg, hogy ennek a műnek a bemutatását már 12 éve is tervezték, amikor ő volt az igazgató, de a keze akkor meg volt kötve, míg Hevesi szabad kezét kapott). A bő háromoldalmi kritikában úgy beszél a drámáról, hogy nem ismerteti a cselekményt, csak felvillant egy-egy jelenetet, szereplőt, fordulatot, végig Csehov mély és vigasztalan pesszimizmusáról beszél. Elmarasztalja a rendezőt néhány hangsúlyeltolás, tévesztés miatt, de nem írja ki a rendező nevét, ami érthető (Hevesi Sándor), hisz Ambrus leváltásakor őt nevezték ki igazgatónak.

Ellenségnek tekinti. Megrázó részletességgel ír Maurice Rostand *Megöltem egy embert* című regényének színpadi adaptációjáról. Az I. világháború rettenete szól minden sorából, főhőse, a francia katona, nem bírja feldolgozni, hogy megölt egy németet, akit várt haza a családja. A háború után elmegy megvizsgáltatni a hozzátartozókat. A pacifista gondolatot elfogadja a kritikus, de a művet propagandairatnak tartja, szócsőnek, ami három órán át unalmas. (*Pesti Hírlap* 1930. november 16.)

A színigazgató

Hogyan került Ambrus a Nemzeti Színház élére? Igaz, hogy kinevezéséig sokat tett le az asztalra, huszonkét évet töltött el a színház drámabíráló bizottságában, több száz kritikát és tanulmányt írt szerzőkről, színdarabokról, folyóirat-szerkesztői gyakorlattal rendelkezik, határozott véleménye van a Nemzeti Színház feladatairól. Mindez nem lenne elég a kinevezéshez, sokan rendelkeznek hasonló kvalitásokkal, plusz még berken belüli színészek vagy rendezők is. Kellett még egy fontos tényező, ami Ambrus javára döntött a sok jelentkező és önjelölt igazgató közül. Ez a tényező Bánffy Miklósnak, az állami színházak intendánsának a beavatkozása volt. Bánffy elsősorban az Opera ügyeivel foglalkozott, a Nemzeti Színház belügyeibe nem avatkozott bele. Ennek ellenére ellenszenvet táplált Tóth Imre akkori igazgató iránt, mindenképp cserét akart a színház élén. Feltehetően szakmai szempontból talált kifogásolnivalót, esetleg kifogásolhatta az „urambátyámos” viszonyt igazgató és a színészek között. Bánffy korábban ismerte és becsülte a szépíró és tudós Ambrust. Az író felesége (Benkő Etelka) az Operaház magánénekeske volt, és a férj egyszer sem kért protekciót, fizetésemelést, szerepet felesége számára, bölcsen a háttérben maradt. Ezt találta az intendáns szimpatikusnak, úgy gondolta, hogy aki mellőzi a protekciókérést a magánéletben, az nem fog élni ezzel az eszközzel a Nemzeti élén sem. Ez volt a fő oka annak, hogy Tóth helyére Ambrust javasolta. 1917 márciusában megtörtént az előterjesztés, Bánffy mellett Herczeg Ferenc volt Ambrus másik támogatója, aki így júniusától a Nemzeti kinevezett igazgatója lett. A többi pályázó (Ivánfi Jenő, Hevesi Sándor, Janovits Jenő, Csathó Kálmán, Ódry Árpád) nagyot nézhetett, amikor kiderült: kívülről hoznak embert. A hoppon maradtak zavartságával fogadták az új igazgatót, akinek természetesen megadták a rangjának kijáró tiszteletet. Magukban azonban azt gondolták: íróember, tudós, nem ért a színházhoz, hiába volt a bizottság tagja, idegenül mozog a színház falai között, lenézi a színészeket.

De akart-e Ambrus igazgató lenni a Nemzetiben? Ő sohasem jelentette ki ez irányú szándékát. Viszont árgus szemmel figyelte a Nemzetiben történeteket. A Magyar Figyelő 1911/4. k. színházi rovatában ironikusan veti fel az igazgatóváltás kérdését, miszerint az önjelölt igazgatók három év elteltével megpróbálják kitúrní a regnáló igazgatót, hátha a helyére kerülhetnek. Ambrus talán maga sem gondolja ekkor még, hogy ő is kerülhet ebbe a helyzetbe. Családja váltig állította később, hogy esze ágában sem volt ilyesmi. Bizottsági tag korában arról beszélt otthon, hogy igen kockázatos az igazgatói feladatkör, szinte megoldhatatlan mindennek és mindenkinek eleget tenni. Mégis, végignézve az öt éves ciklust, valamint a szórványos megnyilvánulásait – főként *A kritikáról* c. kötetében megjelent írásait –, az az érzésünk, hogy elhivatottnak érezte magát a feladatra, sőt hatalmas színházelméleti tudása alapján magát tarthatta a legilletékesebbnek. (Csathó róla írt visszaemlékezésében említi, hogy Ambrusnak igazgatói eszmény- és példaképe Jules Claretie volt, 1885-1913 között a Comédie Française igazgatója, aki szintén író és kritikus előélettel került az igazgatói székbe. Az ő kvalitásai lebeghettek Ambrus előtt, amikor a Nemzetről volt szó.) Bánffy kérdésére is – akarna-e a Nemzeti igazgatója lenni? – csak elődjének, Tóth Imrének a jövőjével kapcsolatos aggályait említette akadály-

ként. Megnyugtatták, hogy Tóth a Színiakadémia igazgatója lesz. Erre igent mondott. Kinevezésekor többen köszöntik, találgatások látnak napvilágot, az írások közül Krúdy Gyuláé üti meg a legmerészebb hangot: *„.... egy furcsa, előkelő, tiszta ruházatú úriember tévedt a színházigazgatók rossz szagú társaságába. Vajon hogy érzi magát az íróasztalnál, amelyre a primadonnák méztelen testtel szoktak felülni beszélgetés közben; hogy érzi magát a színészek társaságában, akik napközben olyan álarcot hordanak, hogy ember legyen, aki felismerje közöttük a valóban tehetségest; hogyan érzi magát a színházban, amely hely kényes lelkű, ízléssel élni és meghalni vágyó úrnak legfeljebb arra való, hogy mosolyogjon a bukfenceken, de ne ugorjon a tóba kétségbeesésében, ha a színésznő elhibázza a lépést?”* Krúdy írásának befejező mondatai is meglepetéssel szolgálnak, még könnyelmű jóslatot is tesz Ambrussal kapcsolatban: *„A nagy öregek korának szülötte, hosszú életű és erős lesz, sok öröme és bánata lesz, nem hal meg megvadult lovaktól vont kocsin, hanem karosszékben, nyugodtan, későn. Még az sem fog neki megártani, hogy a Nemzeti Színház igazgatója lett.”* (1917)

Krúdy beköszöntő sorai túlzottan bizakodónak tűnnek, sem ő, sem más nem láthatta előre a következő évek nehézségeit. A jóslatokból a „sok öröm és bánat” talán teljesült, de az igazgatás öt éve ténylegesen ártott testi és lelki egészségének. Krúdy írásait pedig amúgy sem igazságtartalmuk, hanem remek stílusuk, hangulatuk miatt szeretjük. A „krúdys” hangulat itt is felülírja a valóságot.

Ambrusnak komoly elképzelései és nagyralátó tervei voltak a Nemzeti megújításával kapcsolatosan. A nemzet színháza csak irodalmi alapokon nyugodhat, csak irodalmi értéket mutathat be magyar és külföldi szerzőktől egyaránt, klasszikusokat, fiatal tehetségeket. Az igazgató feladata a bemutatandó művek kiválasztása és műsorra tűzése. Vagyis a lényeg a „mit mutassunk be”, és nem a „hogyan”. Még a színész kiválasztását tartotta viszonylag fontosnak, ebbe bele is szólt, de a rendezés, a színpadkép, díszlet, jelmez, zene, fény egyáltalán nem érdekelte. Az író gondolatait kell közvetíteni, a sok értékes mű népmvelői szándéka az érdeklődő közönség körében maradandó hatást, másrészt sikert fog aratni – vélte jóhiszeműen. Az 1910-es években már létezett a rendezői színház, de csak néhány képviselője volt Berlinben, Párizsban, Bécsben, Magyarországon legfeljebb a Thália Társaság négyéves működése mutatott ez irányba (1904-1908). Vagyis az Ambrus-féle elképzelés a régi iskola (szerzői színház) egyenes folytatásának számított.

Ambrus öt éves nemzeti színházi ciklusáról három hosszabb monografikus beszámoló is készült. Egyfelől Ambrus leszármazottai (F. Ambrus Gizella – Faltenbüchl Zoltán) külön fejezetet szántak az apa-nagyapa életrajzban az igazgatói korszaknak, írásuk minden tekintetben igyekszik felmenteni Ambrust a felmerült vádak alól, igazolni tetteit a legkisebb horderejű dologban is. Igyekezetük sokszor kínos erőlködésnek tűnik. Másfelől Magyar Bálint kalauzában követhetjük végig a keserves öt évet, politikai hányattatásaival. Magyar Bálint kalauza a leginkább átpolitizált. Miközben részletesen ismerteti a színházat érintő kurzusváltásokat, és ezek meghatározó következményeit, számos felületet, azóta túlhaladott megállapítást tesz. A harmadik beszámoló a kortárs író, rendező és barát Csathó Kálmán visszaemlékezése, amely kizárólag a színházi rendező

szemszögéből, *szakmailag* nézi Ambrust. Ha a három írást egymás mellé tesszük, kevés azonosnak mondható értelmezést találunk bennük, mintha három különböző emberről szólnának a beszámolók. Amit az egyik megemlít, a másik elhallgatja, amit valamelyik felró az igazgatónak, a másik érdemének könyveli el, és így tovább... Az írások köszönőviszonyban sincsenek egymással, ennek alapján nehéz objektíven eldönteni, milyen igazgató volt Ambrus.

Az is kérdés Ambrus igazgatásának megítélésekor, mit tartunk fontosnak működését illetően. Fontos-e, hogy milyen viszonyt alakított ki a minisztériummal, kormányzattal, mit írtak az újságok a ciklusa alatt, milyen viszonyban volt a színészekkel, személyezettel, teltházakat csinált, vagy veszteséges volt, jó volt-e a műsorpolitikája. Esetleg, hogy emberileg mennyit tett a színházért, irányította-e a gépezetet, vagy rábízta a készülő színdarabokat *szakemberekre*. Ez utóbbi kulcsszónak tekinthető megítélésekor. Állami színház igazgatójaként ki számít szakembernek, mihez kell értenie? Az irányításhoz, a rendezéshez, a színészethez, az irodalomhoz, a PR-hoz, konfliktuskezeléshez? Valójában mindehhez valamilyen szinten. Színházi körökben azonban az a *szakember*, aki a színházat *belülről* ismeri, tehát korábban színész, rendező, esetleg ügyelő volt. A Nemzeti esetében többségében belülről jött emberek voltak igazgatók: Tóth Imre ügyelő, Hevesi Sándor rendező, Somló István színész volt korábban, Paulay Ede színész és rendező is volt, míg Szigligeti Ede emellett még drámaíró is, amikor igazgatóvá nevezték ki. Aki kívülről jött, rövid ideig maradt: Bajza író, lemond, Beöthy László túl fiatal, botránnyal távozik, Ambrus Zoltán író és kritikus (ez a leginkább színházidegen foglalkozás), az ő leváltásánál azt mondja az akkori kultuszminiszter (Klebelsberg), hogy *szakembert* szeretnének a Nemzeti élére. Vagyis Ambrust nem tartja szakembernek. Ambrus viszont saját értékítélete alapján annak tartja magát.

Hogyan is alakul ez az öt év a Nemzetiben, amikor mindenki mindent másképp lát, és ítél meg? 1917 nyarán Ambrus elfoglalja az igazgatói széket, vetélytársai közül négyen ott sertepertélnek körülötte. Ivánfi Jenővel tegező viszonyban van, ő bizalmasává válik hamarosan, Hevesivel magázódnak, épp hogy köszönőviszonyban vannak, Ódry a színház vezető színésze, az ő helyzete biztos mindenképp, Csathó igyekszik jóban lenni vele, Ambrus minden lépését figyeli. A színészek megoszlanak. Jászai megváltóként üdvözlí az új igazgatót, szokásához híven nem sokkal később már ellenségévé válik. Váradi Aranka (Bánffy Miklós titkos menyasszonya) főszerepeket akar játszani minden darabban, Uray Tivadar több gázsiért elszerződik a Magyar Színházba, hamarosan visszatérne a Nemzetibe, de Ambrus nem veszi vissza, mert nem akar precedenst teremteni. Rajnai Gábor régi sikeres szerepével, a faunnal (*Knoblauch: A faun*) szeretne visszatérni több éves betegeskedése után, ám Ambrus elutasítja, mert a darab nem irodalmi érték, inkább sekélyes, bulvár színvonalú mű. Paulay Erzsi (Paulay Ede lánya) is főszerepeket szeretne apja érdemei miatt, ha nem saját jogán, ám sok fiatal színésznő van, ritkán jut szerephez. A sok fiatal közül viszont egyetlen egy van, aki számít Ambrusnak, és ez *Bajor Gizi*.

Ambrusnak Bajor Gizikehez fűződő kapcsolatában sem könnyű eligazodni. A család természetesen tagadta, hogy az igazgató beleszeretett volna a színésznőbe. Elmesélik, hogy otthon Ambrus humoros beszámolókat tartott Bajorról, aki bejárogat az irodájába mondvacsínált ürügyekkel, leveleket írogat

neki, amit persze ő nem vesz komolyan, szórakoztatja. Ennek alapján az életrajzba megállapításként került be, hogy „a művésznő játszott a szerelme”, de még az is, hogy esetleg „beleszeretett a fiatal színésznő az idősödő családapába, a tekintélybe”, illetve, hogy „Ambrus részéről szó sem volt mélyebb érzelmi kapcsolatról”. A családi beszámoló e témáról azzal zárul, hogy Ambrus kijelentette: Bajor nem hasonlítható Duse Eleonórához („Duse csak egy volt”), csak azért ad szerepeket neki, mert minden feladatot kitűnően megold.

A családi életrajz minden sorából a mértéktartás, a tisztesség bizonygatása szól. Magyar Bálint kalauzában viszont mellőzi a Bajor Gizi-problémát, inkább azt írja le a színésznő kapcsán, ami valótlan. Szerinte még kezdőnek számít, „nem a későbbi nagy művésznő”. Valójában nem számít kezdőnek, viszont ő kavarja a legnagyobb viharokat vetélytársai körében. Amikor megbetegszik, akkori szerepét (*Molnár F.: Úridivat*) ideiglenesen sem engedi át másnak, vagyis inkább betegen is játszik. Aki helyette beugrana, feleslegesen tenné – üzeni a többieknek. Úgy tűnik, előjogokkal rendelkezik, Ambrus idején többet enged meg magának. Mi is ennek a háttere?

Csathó Kálmán visszaemlékezését olvasva kicsit közelebb jutunk a problémához. Csathó baráti viszonyban volt Bajorral, már gyereklány kora óta egy házban laktak, sokat tudtak egymás dolgairól. Ambrus még el sem foglalta igazgatói székét, amikor Bajor Gizivel már randevúzott, és Zola *Pascal doktor* című regényének címszereplőjeként beszélt önmagáról a színésznő társaságában. Bajor persze nem olvasta a művet, ezért Ambrus legközelebb elhozta neki ajándékba. Az elfoglalt primadonna elolvasás helyett Csathótól kérdezte, miről szól a regény. Amikor a válaszból megtudta, hogy egy idős férfi egy fiatal lányba szerelmes (a regény jóval messzebb megy), megnőtt Bajor önbizalma, s már úgy érezte, hogy Ambrussal szemben bármit megengedhet magának, hisz az igazgató szerelmes belé, mindent elnéz neki. Ő maga nevelésének, öregnek, sőt visszataszítónak láthatta a nála 32 évvel idősebb, kiaszott, fogatlan Ambrust, a szájában lógó szivarral. Tehát alakoskodott, keltette magát előtte, kacérkodott, s levette lábáról, sikerrel. Ambrus minden fiatal nő szerepet neki akart osztani, és ez majd mindig sikerült is. Móríc *Pacsirtaszó*-jában ráosztotta a paraszt menyecske szerepét, ami teljes karaktertévesztés volt. Bajor megtehetette azt, hogy naponta fél-másfél órát késsen a próbáról. Amikor egy díszletmunkás panaszkodott rá emiatt, Ambrus magára vállalta, hogy rendre utasítja a művésznőt. Magához rendelte, másfél órán át szónokolt neki, amire Bajor nem reagált, csak a bűdös szivarra tett megjegyzést. Viszont attól fogva kevesebbet késett.

Csathónál is felemlítődik a Dusével való összevetés, emlékezete szerint „Duse óta Bajorhoz fogható színésznő nem járt a földön” formában hangzott el a mondat. És minden fiatal lányszerep elsősorban neki való. Nos, ezeknek a párbeszédnek alapján – nem volt más tanú – elképzelhetjük, mennyit szenvedhettek a színészek, a személyzet Bajor mindenek felett valóságától, és hogy szabadulni akartak tőle. Erre adott volna alkalmat a Tanácsköztársaság alatt egy színészcsoport beadványa, amelyben a Comédie Française igazgatási gyakorlatát vennék át (*sociétaire-rendszer*), mely szerint a főszínészek igazgatnák közösen a színházat. Csathó szerint a beadvány kizárólag a kegyenc hatalmának letörését célozta, ám végül semmi sem lett belőle. A színészek

Bajor túlfoglalkoztatásától akartak megszabadulni, Ambrus megbuktatása jó eszköznek látszott ehhez. A későbbiekben kiderült, a helyzet Ambrus távozása után sem változott, mert még majd 15 évig Bajor maradt a legfoglalkoztatottabb színésznő.

Nos, mindez nem ártott Bajornak, kizárólag Ambrus presztízsét ásta alá, háta mögött mosolyogtak, összesúgtak, pozitív intézkedéseit nem méltányolták eléggé. Látható, hogy Ambrus valóban szerelmes volt Bajorba az idős férfi kapuzárás előtti szenvedélyével, plátóian. Nem akart ő viszonyt vele, nem is voltak ilyen reményei (ezért is túlzás a *Pascale doktor*-hasonlat, mert ebben a történetben testi szerelemről van szó, amelyből gyerek is születik). Mindenesetre érzéseit mélyen titkolta otthon felesége, lánya előtt. Természetes, hogy szerettei előtt nem olvadozott Bajor Gizi szépségéről, ezért is van az ordító ellentét a színházi tanú és Ambrus lányának beszámolója között. És van még egy fontos jel arra, Ambrus csak rajongott, de valódi hódításra nem gondolt. Felesége 1921-ben váratlanul meghalt egy műtét után, ami mélyen lesújtotta; őszintén gyászolta az asszonyt, bánata határtalan volt. A hitvesi összetartozás és a színésznő iránti lobogás különböző csatornákon folydogált benne. (Nyári Krisztián *Így szerettek ők 2.* című „szerelemeskönyvében” is olvashatunk erről a kapcsolatról. Az írás Ambrust színházigazgatóként is méltatja, sajnos a megállapítások többsége téves, Ambrus nem szerződtetett fiatal tehetségeket, kinevezésekor Bajor már három éve a társulat tagja, nem volt kísérletező korszak igazgatása idején. Még leváltásának idejét is rosszul adja meg – nem 1921, hanem 1922 –, a magányos igazgatónak nem Bajor volt az egyetlen kapcsolata a külvilággal.)

El kell mondani, hogy mind a család, mind Magyar Bálint említést tesz Csathó írásáról, s mindketten rosszindulatúnak és ellenszenvvel telinek látják. Véleményem szerint Csathó nem írt valótlant, vagyis Ambrus megismeréséhez sokban hozzájárul emlékezése. Hogy kiadta jötevőjét és barátját teljes mértékben – még ha emellett el is ismerte írói-emberi érdemeit –, az tényleg nem etikus.

Hogyan zajlik az igazgatói szervező, ügyintéző munka Ambrus idején? A család lelkesen számol be Ambrus végtelen szorgalmáról, miszerint kinevezése után minden más tevékenységet, szépírást, hírlapírást felfüggesztett, reggeltől késő estig, éjjelig a színházban dolgozott. Írásos formában adta ki intézkedéseit, minden folyó ügyről levél, másolat készült, a leveleket maga fogalmazta, de a titkára írta alá (Czollner Béla). Telefonon mindez töredék időbe telt volna. Társulati üléseket nem tartott, a tagoknak kellett őt felkeresni irodájában. Mindenkit készségesen fogadott bármilyen apró ügyben. Megbeszéléseket a rendezőkkel, színészekkel sem folytatott, a rendezőket és a szerepeket kiírta személyre lebontva, változtatást nem engedett. Próbákra nem járt, a színpadra nem is ment fel soha. Néha benézett egy próbára, ahol látcsóval figyelte a próbafolyamatot. Ilyenkor kívülről, a kritikus attitűdjéből figyelte az előadást. Magyar Bálint mindezt körítéssel adja elő, némi humorral. A sok levél kapcsán utal arra, hogy a telefon gyorsabb ügyintézkést tett volna lehetővé, hogy a postázás az Operaházból történt (még hosszabb idő), hogy Ambrus az őt ért támadásokra írásban válaszolt, ami szarvashiba. És idéz néhány levélrészletet, aminek körülményessége ma komikusan hat, nem beszélve az állandó fűtőanyag hiányról, mert a tüzelőt is levélben rendeli. Mindenkinek elintézi a

fizetésemelést, kivéve magának, fagyoskodik, nem vesz föl taxi-pénzt, inkább gyalogol, stb. A könyv felidézi a korabeli Budapestet is, a világháború miatti hiánygazdálkodást, a nehéz életkörülményeket. Írása inkább hangulatosnak tűnik, nem informálónak.

Mit találunk Csathónál mindezekről? Ő nem pont ezeket a helyzeteket elemzi, legfeljebb érint egy-kettőt. Nehezményezi, hogy posztja elfoglalásakor Ambrus nem hívta össze a tagokat bemutatkozás céljából, titkára útján üzent: jöjjenek hozzá egyenként, mindenkivel szívesen elbeszélget. Nem volt mindenkire kiterjedő mondanivalója, nem ismertetett programot, célt, óhajt, még elvárásokat sem. Sokan egyáltalán nem mentek be hozzá. Volt olyan alkalmazott, akit sosem látott, nem ismert, legfeljebb papíron. A színészek persze mind felkeresték. Ambrus nem osztotta szét a próbatermeket, több darab próbája esetén a rendezőknek kellett egymás közt osztozkodni a helyeken (ez korábban az igazgató feladata volt). Csathó elmeséli azt a néhány kivételes esetet, amikor az igazgató lejött megnézni a próbát, soha nem ment föl a színpadra, először a földszinti sorok közé ült, később az első páholyba, ott is a hátsó sarokba, hogy ne kelljen senkivel találkoznia. Viselkedése lehetne elrettentő is, mert valóban azt mutatja, hogy az igazgató idegenként jár-kezel a saját színházában. Önmagában ez nem lett volna tragikus, Csathó erősen felnagyította. Ő ugyanis – és a színészek, díszletezők szintén – a Tóth Imre előző igazgatói gyakorlatához voltak szokva, amikor az igazgató a színpad szélén ült a próbán. Ambrus mutathatott volna a földszintről vagy a páholyból kellő magabiztosságot, hozzáértést, de igaz, hogy a kulisszatitkokat, a színpad törvényeit, azt, hogyan áll össze lépésről lépésre az előadás, nem ismerte, nem tudott hozzászólni, bizonytalanságát lépten-nyomon előárulta. Valósággal menekült e néhány esetben a próbáról, sietett az emeleti szobájába.

Nem akarta tudomásul venni, hogy a színház nemcsak irodalom. Amit nem minősített irodalomnak, az nem kerülhetett műsorrendre. Elképzelhetetlen volt számára egy ismeretlen szerző vagy kézirat alapanyagként való kezelése, amiből a rendező a színház eszközeivel hoz létre nagyszerű színházi előadást. Ezért nem volt hajlandó felújítani Knoblauch *A faun* című színművét sem, amikor a betegségéből felépülő Rajnai Gábor ezzel a szerepével szeretett volna visszatérni a Nemzetibe. Ambrus már 1913-ban megírta a Magyar Figyelőben, hogy hiába a darab sikere, a mű „szózagyalék”. A „gyenge alapanyagból sikeres előadást faragni”- tendencia ekkor már itthon is gyakorlattá vált, a magyar rendezők is éltek ezzel a lehetőséggel, főként a magánszínházakban (Víg, Magyar, Bárdos Artúr színházai), de a Nemzeti néhány rendezője is élt vele, így Csathó és Hevesi is, kezdettől fogva. Ők egy gyenge színdarabból is tudtak viszonylagos sikert csíholni színpadi eszközökkel. Ambrus nemcsak irodalom-centrikus volt, hanem konzervatív is, nem kísérletezett. Szereposztásokban nem fogadott el a magáéval ellenkező javaslatot, mert nem tartotta elég fontosnak, sem sikertényezőnek. Pedig a felmondott irodalom még nem színház. A családi életrajz büszkén sorolja, Ambrus hány tehetséges színészt szerződtetett ciklusa alatt a Nemzetibe. Csathó felsorolja az illető színészeket, csakhogy! Pethő Attilát Bajor Gizi javasolta, Kiss Ferencet éppen Csathó fedezte fel, Nagy Adorjánt Ivánfi Jenő. Hiányzott *A falu rossz*-ba (Tóth Ede) Fínum Rózi alakítója, Sebestyén Géza küldte el Nagy Izabellát, aki nála, a Budai Színkör-

ben lépett fel ebben a szerepben. Szóke Lajos (*Terézkörúti Színpad*) ajánlotta Abonyi Gézárt Uray helyére. Hát így Ambrus persze elfogadta őket, még örült is. Másfelől az ő újítása volt az évente háromszori meghallgatásos rendezvény, amikor amatőrök lepték el a színházat, a Nemzetihez akartak szerződni. Őket a rendezők jelenlétében hallgatták meg, de sohasem fedeztek fel senkit. Udvariassan elküldtek mindenkit, az intézmény maradt.

A sűrű politikai kurzusváltások sem könnyítették meg, hogy a Nemzeti vállalt feladatait teljesítse. Erről is különböző beszámolókat olvashatunk. Ambrus második évadjának első harmadában tör ki az őszirózsás forradalom. Hűség- eskü tételére kötelezték őt és a tagokat egyaránt, miszerint Magyarország függetlenségét megvédi (!), javára és hasznára munkálkodnak, stb. A ceremónia az intendáns Bánffy előtt történt, aki néhány nap múlva le is mondott 1912 óta betöltött posztjáról. Vagyis megszűnt a felettes hatóság, Ambrus hatásköre névleges maradt, ettől kezdve a közoktatási – vagy egy másik – miniszter fogja utasítani, mit tegyen. Decemberben belép a Színészek Országos Szakszervezetébe, hogy képviselni tudja színészeinek érdekeit. A statisztáló színinövendékek rendes fizetést követelnek (eddig zsebpénzt kaptak), de ezt arrogánsan teszik, az igazgató úriember módjára orvosolja kérelmüket. A színészek egy csoportja beadványt készít arról, hogyan alakítanák át az irányítást, saját kézbe véve az irányítási feladatokat (színészköztársaság, színészválasztmány). Ugyanígy jár el az ellentábor, Ambrus mindkét változatot továbbítja, a felettes hatóságnál elutasításra talál. A színházi válsághangulat sajtóbeli megjelenését a miniszter megvétőzza, így a színházat nem fenyegeti az igazgató leváltása. Nincs fűtés, a lange jelmezekben a színészek nem akarnak játszani, fáznak. A Várszínházat Ambrus kénytelen bezáratni. Herczeg hazafias színdarabját, *A fekete lovas*-t Károlyi nem engedi bemutatni (a szerbek érzékenységre hivatkozva), mire át-dolgozzák a felső kíváncsalom szerint, majd győz a TK, és minden eddig játszott darabot le kell venni a műsorról.

A családi életrajz Ambrust mindebben szenvedő alanyként tünteti fel, akinek egyfelől meg volt kötve a keze, másfelől a lehetőségekhez képest mindent a legjobban intézett. Zökkenőmentesen vezette át a „hajót” a veszélyes szorozson. Az igazi próbatétel majd a konszolidáció korszakában fog rászakadni.

Magyar Bálint kalauzában erről az időszakról kb. négy oldalt találunk, s ahogy megszokhattuk, politikai tölteléksszöveggel tarkítja a színházakról írt összefoglalóját. Ő is ír a színinövendék statiszták erőszakos fellépéséről, és az alakuló „színészköztársaság” beadványáról, de beszámol a megújított repertoárról is, amelyben felújított Molière-, Shakespeare- darabok, Ibsen *Nórá*-ja, Lengyel Menyhért, Barta Lajos színdarabja és Hevesi Császár és komédiás című – később vitát kiváltó – római kori keresztény hitvalló témájú darabja szerepelnek. Felújítja az *Ármány és szerelem* (Schiller), *A bunda* (Hauptmann), *A revizor* (Gogol) című színműveket. Áprilisban *Vörös katona*-estet tartanak (Barta Lajos), de arról már nem számol be, hogy május 1-jétől már csak két darabot mutathat be (Mikes Lajos *Nem lesz bankett* és Pogány József *Napóleon*), mert a proletárdiktatúra a többit lesöpri a színről. Magyar Bálint írja meg, hogy miért fogadta el Ambrust Károlyi forradalma és a Tanácsköztársaság diktatúrája egyaránt. Egyrészt mert személye kikezdehetetlen volt hatalmas tudása, européer volta, franciás műveltsége miatt. Másrészt Ambrus nagyra értékelte a vezető pozíció-

ba került kommunista vezetőket (Lukács György, Bánóczy László, Balázs Béla, Reinitz Béla), nem politikai elkötelezettségük, hanem korábbi irodalmi munkásságuk, egyéniségük okán. Nem állt ellen a TK előírásainak, hanem készségesen teljesítette őket. Nyilván nem értett egyet ezek nagy részével, de nem tiltakozott. Joggal gondolhatta, velük mindig meg tud majd egyezni, hisz értelmes emberek. Hosszú együttműködésre – mint tudjuk – már nem került sor.

A Pukánszkyné féle színháztörténet dokumentumai között találhatunk néhány érdekes adalékot a forradalmi korszakokra vonatkozóan. Novemberben készül egy beadvány, amelyben „a Nemzeti Színház tagjai” aláírással ún. színészválasztmány létrehozását kéri. Hét pontban foglalják össze, hogy milyen jogai lennének az irányítást illetően (műsorterv, szerződötetés, rendezés joga, vétójog). A terv meglehetősen kidolgozatlan, és senki sem adja hozzá a nevét. Decemberben készül egy ellenterv, 13 tag aláírásával, amely cáfolja a színészválasztmány létrejöttének jogosultságát. Ambrus mindehhez csatol egy tanulmánynak is beillő véleményezést, ebben ízekre szedi a választmány önkényes és megvalósíthatatlan javaslatait, megállapítja, hogy egyszemélyi vezetésre van szükség. Mindhárom dokumentumot elküldi még decemberben a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez. Válaszként elutasítják a színészválasztmány kérését, de kijelölnek három színészt, akiket Ambrus vonjon be az irányítási feladatokba, legalább egyeztetési szinten (Ódry Árpád, Pethes Imre, Horváth Jenő).

A dokumentumtár egyéb csemegékkel is szolgál. Egyik gyöngyszeme a TK kitörési napjának dátumát viseli (1919. március 21), amikor is a közoktatási népbiztos elrendeli, hogy az összes színházban előadás előtt és felvonásközökben az Internacionálé énekkari (és zenekari) előadása kötelező. Aláírás: Lukács György népbiztos-helyettes. A rendelet a mulatókra, orfeumokra, kabarékra is vonatkozott. Március 27-én újabb rendelet Lukács György aláírásával, miszerint az intézményben a személyzet köteles alávetni magát az igazgató vezette „fegyelmi hatóságnak”, minden belső szervezkedés, mozgalom híre hozzá fut be, ő pedig továbbítja a népbiztosnak. A helyi bizottságok panaszait csak a szakszervezetekhez terjeszthetik be. Április 12-én Weisz Géza osztályvezető ad ki rendeletet az összes „kommunizált” színház, szórakozóhely vezetőjének, hogy pénzkészletüket (!) minden hétfőn az Opera pénztárába fizessék be, mindössze 1000 koronát tarthatnak vissza az üzemmenet fenntartására, ezt is elszámolás kötelezettsége mellett. Április 23-án Reinitz Béla politikai megbízott ad ki körrendeletet, miszerint a Budapesti Hírlapnak kiadott szabadjegyeket vonják be (a színházak), ezzel egy időben a Vörös Újság részére biztosítsanak 1(egy) db állandó szabadjegyet. Ambrus május 19-én Reinitz Béla „elvtársnak” ír kérvényt, amelyben kéri, hogy a továbbiakban ne kelljen a Nemzetinek kölcsönadni díszletet, jelmezt, kelléket, szöveggönyvet, mivel az eddigi kölcsönzések hatalmas kárt okoztak a színháznak. Június 25-én Bánóczy (László) politikai megbízott helyettes felkérést tesz közzé a tagok lejáró szerződéseinek meghosszabbítása ügyében, azonos feltételek mellett, bizonytalan időre.

Nagyjából ennyi hivatalos irat keletkezett a forradalmi korszakból. A következő irat már a román megszállás idejéből való. Csathó szinte semmit sem ír a forradalmak időszakának eseményeiről. Ennek okára a későbbi igazolások idején derül fény, de a TK idejére vezethető vissza. Mikes Lajos *Nem lesz bankett* című darabjában a miniszter pásztorórája idején az őt ünneplő tömeg a

Szózat-ot énekli. A profán jelenet ellen a zenekar tiltakozott, Ambrus kérte a Szózat lecserélését más zenére, Csathó –rendezőként – erre nem volt hajlandó. Ambrusról írt emlékezésében nem szól róla, nem akarja utólag sem megmagyarázni döntését. (Háláját más módon fejezi ki volt igazgatója iránt. Hálásan emlékezik arról, hogy Ambrus színdarabíráásra ösztönözte). Igazolások miatt kis híján megrovást vagy az igazolás megvonását kaphatta volna büntetésül. A család egyértelműen Ambrus aktív közbelépését tartja a pozitív elbírálás okának, amikor is Ambrus szinte érdeke ellen cselekedett. Hogy Csathó „becsületét” megvédje (ha kaszinói tagságát megvonják, az becsületvesztést jelent), magát is igazolási eljárás alá vonja, s így a vállán viszi át Csathót az igazoltak közé. Magyar Bálint kicsit árnyalja a történetet. Ambrus szerepét elismeri, de hozzátesz egy másik körülményt is. A jobboldali sajtó később hazafiatlan magatartása miatt akarja elítélni az egyébként *dzsentrí* írónak aposztrofált Csathót, de Mikes is megvédi, eszerint az ő kifejezett kérésére történt a Szózat bejátszása.

Az 1919 őszén 24 ülésben megtartott igazolási eljárások során mindenkit igazolnak, egy segédszínészi elbocsátás történik, Lugosi Béla színész pedig közben külföldre távozott – az ő nagy szerencséjére. Mindez valóban Ambrus emberségét, szolidaritását mutatja, az ő érdeme, hogy pl. Baló Elemér, vagy Kürti József (ténylegesen részt vettek a TK-ban) büntetlenül úszta meg a számonkérést.

Az igazolások lezajlása után Ambrusnak minden szempontból nehezebb lesz a helyzete. A megkésett Herczeg-bemutató idején (*A fekete lovas*) Ambrus lázas beteg, de otthonról intézi az ügyeket, Ivánfi jár hozzá naponta. Még fel sem épül teljesen, amikor a nyakára ültetik a Színművészeti Tanácsot (1920. február), amelyik öttagú, havonta ülésezik, felülbírálja a bemutatandó darabokat, és vétőjoga van. A politikai beavatkozás ideológiai szűrőt alkalmaz, de képtelenség logikát találni döntéseikben. Nem engedi baloldali írók műveit a színpadra, de időnként klasszikusokét sem (*Strindberg, Hauptmann, Tolsztoj, Lope de Vega*), sőt a francia katolikus Claudel *Angyali üdvözlését* sem. Utóbbinál ráadásul 1913 óta megszerzett jogról van szó! Ambrus számára szakmailag a Tanács hozzá nem értése okozhatta az igazi csalódást, mivel ő maga a színdarabok megítéléséhez értett a legjobban, és most, amikor végre önállóan dolgozhatna a műsorterven, egy fölösleges kerékkötőt kap felülről. A Tanács majd két és fél évig működött, végül a tagok közti nézeteltérések, lemondások vezettek a felszámolásához Vass József miniszterségének végén.

A bajokat tetézi az Ambrus és Pekár Gyula államtitkár (próza- és drámaíró) közti ellentét kiéleződése. Ők korábban barátok voltak, Pekár több darabját is benyújtotta a Nemzetihez Ambrus igazgatása idején. Ambrus nem ért egyet, szerinte összeférhetetlen a két dolog, Pekárt mindez nem érdekli. Ambrus diplomatikus, kompromisszumra törekszik. Pekár egyik darabját (*Danton*) átíratja a szerzővel, mivel dramaturgiailag nem tartja jónak, ez meg is történik, bemutatják. A másik darabot (*Molière a királynál*) az 1922-es Molière-évforduló miatt jól fogadja mindenki, a harmadikat (*A kölcsönkért kastély*) viszont kerek perec elutasítja, mert méltatlan a Nemzetihez. Pekár nem felejt, az utolsó két évben már csak azon töri a fejét, mi módon tudná Ambrust minél előbb eltávolítani a Nemzeti Színház éléről. Szinte nyílt ellenfelévé válik Ambrusnak. Ám maga sem

gondolja, hogy az 1922-es Bethlen-kormány megalakulása olyan átalakításokat hoz az államigazgatás minden területén, amelynek nemcsak Ambrus, de ő maga – Pekár – is áldozatul esik.

De amíg ez bekövetkezik, Ambrus megpróbál lélegzethez jutni, és reménykedik legalább egy olyan évben, amikor a maga ura lehet. A konszolidáció évtizedében a Nemzeti műsorát még a szokásosnál is jobban befolyásolja a politika. A baloldali ideológiai tartalom mellőzése csak az egyik szempont. Erre rakódik rá a trianoni békediktátum miatt kialakult franciaellenesség, ez akadályozza valamelyest az addigi francia színdarabdömping jelentős csökkenését. Ráadásul Horthy kormányzóvá választása után a keresztény egyházak között kiéleződik a protestáns-katolikus ellentét. Horthy és más politikusok protestáns vallásukkal megbontották az addigi katolikus erőfölényt. A két királypuccs folyamányaként pedig létrejött a Habsburg-trónfosztás, ami szintén megosztottsághoz vezetett, a legitimisták továbbra is szerettek volna Habsburg-, de akár más dinasztiából való, esetleg magyar uralkodót a magyar trónra. Nehéz volt mindennek a darabválasztás terén megfelelni. Ennek esett áldozatul Claudel *Angyali üdvözet-e*, Giraudoux két műve (*Intermezzo*, *Siegfried*), Strindberg *Húsvét*, Schnitzler *A határtalan ország*, Maugham *Az ígért földje*, Andrejev *Anathema*, O'Neill *Jones császár* vagy Tolsztoj *A sötétség hatalma* című műve. Szomory *II. József* című királydrámája hol a támogatott, hol a műsorról leveendő kategóriába esik, a politikai szélfújás iránya szerint. Királydráma tekintetében és nemzeti dráma kategóriában a legnagyobb támogatást és sikert Voinovich Géza *Mohács* című unalmas történelmi drámája éri el, ennek bemutatója még Ambrus igazgatása idején, 1922. jan. 18-án volt (emiatt utasítják el Szomory Dezső *II. Lajos* című drámáját, amely a Magyar Színházba kerül.)

Ambrus minden rossz előjel ellenére 1922 tavaszán már a következő év műsorát tervezi, mivel érvényes szerződéssel rendelkezik. Az 1918. február 22-i végleges szerződés szerint mandátuma 1923. június 30-ig szól, még felmondani sem lehetne neki. A magyar szerzők darabjai közül a következők bemutatást, illetve felújítást tervezi: Harsányi *Ellák*, Teleki *Kegyenc*, Herczeg *Sirokkó*, Tóth Ede *A tolonc*, Szigligeti *A szökött katona*, Kisfaludy *Pártütők*, a klasszikusok közül pedig Shakespeare *Cymbeline*-jét, *A makrancos hölgy*-et, az *Antonius és Cleopatra*-t, valamint Ibsen *Sollness építőmester*-ét és Hauptmann *Elsüllyedt harangok* című darabját kívánja színre vinni. A fennmaradó egy év alatt szeretne rendet tenni, maradandót alkotni a színház élén, hisz eddig erre nem volt alkalma. Az év egyébként is zsúfolt. Márciusban ünneplik Jászai Mari ötvenéves színészi jubileumát. Konstancia szerepében lép föl (Shakespeare: *János király*), köszöntő beszédek hangoznak el a minisztérium, a Tanács részéről, Jászai boldogan köszöni mindezt igazgatójának, akit most épp kedvel. Három kinevezés is történik ezzel egy időben. Ambrus kinevezi Ivánfit főrendezővé, Hevesi megsértődik, le akar mondani, gyorsan őt is kinevezik főrendezőnek, majd Csathó is jelentkezik, ő miért nem főrendező? Őt is kinevezik. Sértődés kizárva.

És ekkor központilag megszüntetik a Színművészeti Tanács vétőjogát. Ez Vass József kultuszminiszter nevéhez fűződik. A fellélegzés csak egy pillanatig tart. Május elején bemutatják Herczeg *A Gyurkovics-lányok* című vígjátékát, amely sokszor és közel telt házakkal megy évadzárásig. A kormányátalakítás

miatt Vassnak egy másik tárcát adnak, az új kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó – amellet, hogy megszűnik Pekár államtitkársága – új igazgatóban gondolkodik. Figyelman kívül hagyva Ambrus érvényes szerződését, köszönetet mond értékes szolgálataért, még azzal is kecsegteti, hogy *„kínálkozni fog mód Nagyságod kiváló képességeinek és tapasztalatainak a magyar kultúra érdekében való további gyümölcsöztetésére”*, de felmenti.

Ambrus és mindenki más is tudja, hogy nem fog kínálkozni semmilyen más mód, mert Ambrus nem kap új feladatot, örökös tagságot igen, és az igazgatói fizetését még egy évig. A méltatlan eljárásban a sajtóban megjelent nyilatkozat (Budapesti Hírlap, 1922. július 16.) egyetlen szava kelt benne megütközést. A Nemzeti élére színházi *szakembert* kell állítani, szól a beszámoló. De ki a színházi *szakember*, ha Ambrus nem az? Hamar kiderül, mert utódja Hevesi Sándor lesz, aki már régen pályázik erre a posztra. Most segíti az is, hogy az angol szerzőket jobban kedveli a franciáknál, ezért most órá gondolkodnak, amikor *szakembert* emlegetnek. A franciákkal szemben mosolyszünet áll be, rájuk intézményesen haragszunk.

Ambrust hideg zuhanyként éri mindez, a dühtől szinte tehetetlenné válik, nem képes cselekedni. A legjobban az fáj neki, hogy nem tekintik *szakembernek*, ami számára sértő, megalázó, lekezelő. Fáj a hátralévő egy év megtagadása, ezt perrel is megtámadhatná, de nem teszi, inkább elkeseredik, belebetegszik a történetekbe, amikor feleségének egy évvel korábbi elvesztését már éppen kiheverte. 1923-ban lánya férjhez megy, és 1924-ben unokája születik, ami némi vigaszul szolgál a számára. Kárpótlásnak tűnik, hogy 1924-ben kormányfőtanácsosnak nevezik ki, a Franklin Társulat lektornak kéri fel, 1926-ban a magyar Pen Club tagja lesz. Most megtehetné, hogy új regényt írjon, vagy megírja ötéves igazgatásának történetét, emlékiratokat, tanulmányokat kedves témáiról, de mindez elmarad. elborítja a bánat, az elkeseredés. Időnként még eljár színházi előadásokra, és megírja az előadásról szóló alapos elemzését, amit legtöbbször a *Pesti Napló* hoz le, ahol *Krónika* címmel állandó rovata is van. Néhány adriai nyaralás vár rá szűk családjá körében, kedves könyveit olvassa, a francia újságokat, folyóiratokat, amikre évtizedek óta előfizet. Igaz, még megjelenik két gyűjteményes kötete (*Költők és szerzők, Elbeszélések*), és 1927-ben Anatol France-ról szóló humoreszk-sorozata (*Író és titkára*) a *Pesti Napló*-ban, de más már nem. Még megkap néhány díjat, mintha mindenki érezné, hogy már nem sok van neki hátra e földi létben. A franciáktól a Becsületrendet, a Petőfi Társaságtól a Gyulai Pál- nagydíjat, tiszteletbeli tag lesz több irodalmi egyesületben. 1931-ben a francia írószövetség meghívja májusi kongresszusára. Ide még elmehetne, effektíve nem beteg, de lemondja, gyengének érzi magát. 1932. február elején megbetegszik, és már nem kel fel többé, 25-én örökre elalszik. Ekkor 71 éves.

Máig nyitott kérdés, hogy Ambrus milyen igazgatója volt a Nemzetinek, jó- vagy rossz, vagy ilyen is, olyan is. Sem a monográfiák, sem az irodalomtörténet nem szeret sarkosan fogalmazni e tekintetben. A Nemzeti élén eltöltött öt évének értékelése mindenképp árnyalásra szorul. Ez a poszt a magyar közéletben az egyik leghálátlanabb funkciónak minősül, majdnem annyira, mint a miniszterelnöki pozíció. A Nemzeti Színház igazgatói közül csak azok jártak jól, akik az igazgatói székben (értsd, amíg betöltötték a posztot) haltak meg:

Szigligeti Ede és Paulay Ede. Legrosszabbul pedig azok, akiket menet közben *felülről* váltottak le, mentettek fel. Utóbbiakat váratlanul érte a felmentés, vagy ha nem váratlanul, igazságtalannak érezték, de mindegyik méltatlan, sértő, bántó volt, minimális tapintat nélküli, amit nem érdemeltek. Köztük a legkiválóbbak: Tóth Imre, Ambrus Zoltán, Hevesi Sándor, Voinovich Géza, Németh Antal felmentése.

Amikor kineveznek valakit erre a posztra, nem gondol bele, mi vár rá, terveit, elképzelései vannak: majd ő megmutatja. De annyi az akadály, a nem várt probléma, politika, fordulat, váratlan esemény, hogy rázuhan mindez, sokszor észre sem veszi, hogy a hajó süllyed alatta. Belefeledkezik a napi gondokba, az ezerfelé figyelésbe. Ténykedése – bármennyire is odafigyel mindenre – szemet szúr valakinek „odafönt”, és hamarosan eltávolítják szakmai, személyes vagy politikai okból. Ambrusnál a személyes volt a döntő ok (többen haragudtak rá színházon belül és kívül is), amihez hozzájárult még az új (Bethlen) kormány megalakulásával járó (1922. június) sok személycseré is.

Ambrus igazgatásának öt éve önmagában, a körülményektől függetlenül nem minősíthető. Túl rövid időszakról van szó, és ez alatt az I. világháború, a Károlyi-forradalom és a TK, a román megszállás, valamint az ún. ellenforradalmi korszak politikai őrsgérváltásai alapvetően befolyásolták a Nemzeti Színház életét, működtetését. Ambrus elsősorban irodalomközpontú színházat akart, és konzervatív eszméket vallott, még a szele sem érintette meg a rendezői színháznak, amely ekkor kezdett tért hódítani. Nem volt híve a színházi újításoknak, nem érdekelte a rendkívüli látvány, kápráztatás, hangeffektus, általában az összművészet. Igazgatóként mindig emberséges volt, mindent megtett a színészekért és a személyzetért, de hűvös természete folytán nem megfelelően kommunikált a beosztottjaival, s ez rossz hangulatot szült. Politikai semlegessége és tapintata következtében az őrsgérváltások zökkenőmentesen zajlottak a színházban. A forradalmak alatt alakulhatott volna rosszabbul is a helyzet, ha nem Ambrus, hanem olyan igazgató regnál, aki elkötelezett valamelyik oldal felé. Ez utóbbi vonása határozottan pozitív irányba billenti megítélésének mérlegét.

Ambrus családja fájó szívvel idéz publikálatlan jegyzeteiből az életrajz színházi fejezetében: „[...] azért támadtak és intrikáltak ellenem, mert nem voltam hajlandó kielégíteni a jogosulatlan magánérdekeket [...] a legviharosabb időkben viseltem a felelősséget a felülről rám kényszerített intézkedésekért [...] a Nemzeti Színháznak sohase volt és egyhamar nem is lesz olyan megfelelő, annyira helyénvaló igazgatója, amilyen én voltam.” Utólag is megértjük a keserű szavakat, még akkor is, ha az utolsó mondat kissé túlzott önbizalomról tesz tanúbizonyságot.

Ambrus elsősorban novella- és regényíró volt, fordító, irodalomtörténész, hírlapíró, kritikus. És csak mindezek után színingazgató a Nemzetiben. Vajon jobban járt volna, ha nem tölti be a posztot öt éven át? Bizonyos, hogy jobban. Ezzel a szerepével színesebbé tette ugyan életrajzát, új oldaláról mutatta meg magát, talán többen ismerik nevét így, mintha nem lett volna a Nemzeti igazgatója, hiszen a magyar színháztörténet részévé vált. De nem vált „színházi emberre”. Maradt irodalmár, még hozzá a vájt fülűeknek az írója, akik az irodalmi ínyencségeket, az intellektualitást szeretik olvasmányaikban.

Felhasznált irodalom

- AMBRUS Zoltán: Giroflé és Girofla. Regény és válogatott elbeszélések. Bp. Szépirodalmi, 1959. Előszó: Gyergyai Albert.
- AMBRUS Zoltán: Midas király. Bp. Szépirodalmi, 1967. Utószó: Gyergyai Albert 637-656. l.
- AMBRUS Zoltán: Solus eris. Bp., Szépirodalmi, 1972. / Kiskönyvtár/
- AMBRUS Zoltán: A gyanú. Válogatta és a szöveget gondozta: Fallenbüchl Zoltán. Bp. Szépirodalmi, 1981. 534 l.
- AMBRUS Zoltán: Vezető elmék. Bp., Révai, 1913. 384 l.
- AMBRUS Zoltán: A tegnap legendái. Tollrajzok. Bp. Révai, 1913. 288 l.
- AMBRUS Zoltán: A kritikáról. [Bp.] Genius Könyvkiadó R.-T. [1920] 101 l.
- AMBRUS Zoltán: Őszi napsütés – A tóparti gyilkosság. Bp. Szépirodalmi, 1986.
- AMBRUS Zoltán: Berzsényi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről 2. sorozat. Bp. Lampel [1902] 79 + 78 l.
- AMBRUS Zoltán: Színházi esték. Bp. Élet, 1914. 402 l.
- AMBRUS Zoltán: Színház. Bp. Szépirodalmi, 1983. 544 l.
- A magyar irodalom története IV. Szerk. Sótér István. Bp. Akadémiai Kiadó 1965.
- A színház világtörténete 2. Szerk. Staud Géza. Bp. Gondolat, 1972.
- CSATHÓ Kálmán: Ilyennek láttam őket. Bp. Magvető, 1957. *Ambrus Zoltán* c. fejezete a 46-67.l.
- F. AMBRUS Gizella – FALLENBÜHL Zoltán: Egyedül maradsz. Ambrus Zoltán élete és munkássága. Debrecen, Csokonai K. 2000, 224 l.
- KRÚDY Gyula: Irodalmi kalendárium. Bp. Szépirodalmi K. 1989. 273-280. l.
- MAGYAR Bálint: A Nemzeti Színház története a két világháború között (1917-1944) Bp. Szépirodalmi, 1977. 5-62. l.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. II.k. Bp., Kiad a Magyar Történeti Társulat, 1938. 743-777. l.
- Magyar Figyelő c. folyóirat 1911/I-IV. kötet, 1912/I. kötet, 1913/I., III-IV. kötet Ambrus Zoltán által írt színikritikák és színházzal kapcsolatos írásai

Már az ELTE bölcsészkar szakdolgozatomat is dráma és színház témában írtam Szomory Dezső színdarabjairól. Később a disszertációm a Vígszínház házi-szerzőiről szólt Molnár Ferencről Harsányi Zsoltig. Jó néhány színház nélküli év következett, amikor középiskolában tanítottam magyar nyelv és irodalmat, illetve etikát, közben a Tanítóképző Főiskolán óraadóként 20. századi magyar- és világirodalmat, beszédművelést, leíró nyelvtant.

A 2000-es évek közepén visszatértem a színházhoz, mert mindig is ez érdekelt legjobban. Évekig tevékenykedtem a Móricz Társaságban, 2005-től tagja vagyok Madách Irodalmi Társaságnak, ahol évente tartok előadást Madách színpadi műveiről, a Tragédia színháztörténeti problémáiról, Németh Antal rendezéseiről. 2007-től rendszeresen írok színházi kritikákat a KLÁRIS című folyóiratba, ahol 2011-től a színházi rovatot is vezetem. Számos színháztörténettel kapcsolatos

tanulmányom jelent meg különböző fórumokon, emellett 2014-ben megjelentek színházi kritikáim (*Körkép színházi eszékről*, Uránusz K.), 2016-ban a *Herczeg Ferenc-kalauz* című monográfiám (Kairosz K.), 2017-ben pedig *Csiky Gergely írói életműve* című kismonográfiám (Kölcssey Egyesület, Arad).

A színház szeretete, a fővárosi színházak működéséről olvasott számos szakkönyv, tanulmány, kalauz, emlékezés keltette fel bennem a szunnyadó érdeklődést egy-egy igazgató működésének közelebbi megismeréséhez. Közülük eddig Németh Antaltól, Paulay Edértől és Bánffy Miklós intendánstól írtam rövidebb-hosszabb elemzéseket, ennek kapcsán jutottam el Ambrus Zoltán színházigazgatói korszakához, amely időszak számos tragikus történelmi eseménnyel terhelt, de Ambrus személye adja meg mindehhez a kulcsot. Ambrus, a kávéházi író, fordító, a par excellence elméleti ember, aki a művészlét társadalmi helyéről, ellehetetlenüléséről, érzelmi válságairól ír regényeket és novellákat. A színházat kívülről, kritikusként figyeli, évtizedekig a Nemzeti bíráló bizottságának tagja. Ebből a pozícióból általában nem szoktak igazgatók kikerülni, kivéve őt. Megpróbáltam felvázolni, hogyan birkózott meg az elsősorban író és irodalmár egy ilyen nagy horderejű feladattal. Előbb írói tevékenységébe pillantok be, s csak mindezek után következnek a Nemzeti Színházban való öt év, ami egy Ambrusnál gyakorlottabb, fineszesebb, és a színházi munkamód teljes fegyverzettel ellátott képviselőjét is komoly erőpróbára készítette már számos alkalommal, és próbálja legyűrni mindazokat a mai napig, akik e posztra kerülnek.

Cédrus Művészeti Alapítvány
1136 Budapest, Pannónia u. 6.
Telefon: (1) 247-6657
Mobil: (30) 511-3762
E-mail: szongy@gmail.com
Honlap: www.naputonline.hu

Felelős kiadó: Szondi György
Szöveggondozó: Kamocsay Ildikó
Tördelőszerkesztő: Szondi Bence
ISSN 1787-6877
ISBN 978-615-81268-3-0